

Dr. Marius Andreescu

Existența și cunoașterea

Studii de teologie și filosofie

Colecția Biserica în cetate - 10

Făgăraș – 2026

Cuprins

Introducere / 5

- 1 Despre *existență, realitate și lume* în filosofie și știință / 9
- 2 Despre *existență, realitate și lume* în teologică ortodoxă / 21
- 3 *Conștiința* din perspectiva filosofiei, științei, religiei și dreptului / 30
- 4 Ce este *timpul*? Concepții filosofice și științifice / 50
- 5 *Omul și timpul* în filosofie, știință și religie / 69
- 6 Cunoașterea, filosofia, teologia și știința despre *existența lui Dumnezeu* / 83
- 7 Categorii ale cunoașterii și științei. Constante existențiale / 109
- 8 Principiile filosofiei și ale științei. Principiile dreptului / 129
- 9 De la rațiunea umană la inteligența artificială / 147
- 10 Limite ale cunoașterii și ale științei / 180
- 11 Cunoașterea intuitivă / 207
- 12 Cunoașterea prin credință / 231
- 13 Scurtă istorie a relației dintre știință și credință în cultură și civilizație / 253
- 14 Mărturisiri ale științei contemporane despre adevărurile de credință ale creștinismului / 283
- 15 **Cugetări și aforisme** despre existență, credință, conștiință și cunoaștere / 309

Bibliografie / 374

1. Despre existență, realitate și lume în filosofie și știință

Drama, dar și măreția rațiunii umane, constă în încercarea de a rezolva celebra dilemă hamletiană „a fi sau a nu fi”. Este un răspuns esențial pentru ca omul să înțeleagă sensul existenței sale în această lume, pentru înțelegerea sensului și rațiunii vieții și, eventual, sensul vieții de după viață. Dilema persistă și în prezent, cel puțin la nivelul cunoașterii metafizice, deoarece nici unul din răspunsurile pe care filosofii le-au formulat în decursul istoriei tumultuoase a metafizicii nu par să fie întrutotul satisfăcătoare pentru a ajunge la o rezolvare deplină, rațională, a sensului existenței și, în special, a existenței umane. Cu toate acestea, contribuția filosofiei este remarcabilă în încercarea de a conceptualiza existența, de a identifica formele acesteia, raportul dintre existență și nonexistență. Dacă aceasta ar fi singura preocupare a metafizicii ar merita pe deplin statutul de știință fundamentală a spiritului, atât de contestat.

Problema ontologică în filosofie face parte din însăși esența meditației metafizice, prezentă în mod constant în întreaga istorie a gândirii umane. Întrebări fundamentale, precum: *ce este existența; de ce există această lume și în această formă; ce este realitatea; ce este nonexistența; care sunt sensurile existenței umane, de unde venim și unde ne îndreptăm; ce este lumea și ce este omul în această lume*, sunt numai câteva din problemele metafizice, dar în același timp și teologice, ce formează conținutul ontologiei în accepțiune filosofică și spunem noi și în accepțiune teologică.

Evident, în modesta noastră încercare nu vom putea analiza în întregime concepțiile despre existență și nici nu vom fi în măsură să furnizăm un răspuns în plan filosofic, ci numai să arătăm o posibilă rezolvare a problemei ontologice, însă nu la nivelul puterii rațiunii metafizice a omului, ci în planul dogmaticii teologice. Meditația și cunoașterea metafizică asupra acestor teme nu poate fi ignorată și nici înlăturată pentru că poartă în sine puterea de înțelegere a rațiunii umane care, în esență, este fundamentată pe revelația naturală, după caz în mod voit, sau numai implicit așa cum este cazul gândirii filosofice din antichitate.

Rămânând în sfera gândirii metafizice, remarcăm dualitățile conceptuale întâlnite în diferitele orientări filosofice și conceptele care sunt elaborate și folosite în legătură cu înțelesurile verbului de „a fi”, privit din punct de vedere ontologic. Categorii precum: existența, realitatea, ființa, conceptul de lume, devenirea, cunoașterea sunt numai câteva din temele întâlnite în teoriile metafizice ontologice. Este interesant de constatat și explicarea în plan recesiv, sau prin dualități, a existenței. În acest sens, remarcăm în gândirea filosofică raporturi conceptuale duale, uneori recesive, cum ar fi:

existentă – nonexistentă; existentă – realitate; realitate – ideal; ființă – devenire. Problematika este si mai amplă pentru că tot ceea ce înseamnă existență se raportează într-un fel sau altul la om, la specificul existentei umane. Într-o astfel de considerare, care implică indiscutabil si problematica gnoseologică, intervin aspecte precum relatia dintre subiect si obiect sau relatia dintre om si lume.

Desigur, problema esentială a gândirii asupra existentei rămân dualismele fundamentale: *existentă – nonexistentă si ființă – devenire*. Reflectii asupra acestei problematiki întâlnim începând cu zorii gândirii metafizice cu deosebire la filosofii greci.

Astfel, problema naturii fiintei si implicit a existentei devin teme explicate în filozofia lui **Parmenide** în celebrele sale dihotomii logice între ființă si neiființă. Parmenide, care este si unul dintre întemeietorii scolii eleate, postula în acest sens „ceea ce este nu poate să nu fie si ceea ce nu este nu poate să fie”. Acest enunt echivalează cu negarea trecerii de la ființă la neiființă, un aspect foarte important care, mai târziu, este exprimat si în gândirea teologică ortodoxă. Parmenide si, în general, reprezentantii scolii eleate au negat posibilitatea oricărui tip de schimbare, de în-fiintare, pentru că, dacă admiteau o asemenea idee, respectiv devenirea, ar fi trebuit să fie acceptată si ideea trecerii de la neiființă la ființă si de la ființă la neiființă, ceea ce pentru gândirea promovată de Parmenide si reprezentantii scolii sale era imposibil.

Platon, în celebrul său dialog Timaios, afirma că „fiinta” este singurul obiect al adevăratei cunoasteri, în timp ce devenirea apartine numai opiniei (doxa). Platon este unul dintre cei mai importanti gânditori care încearcă să dea o rezolvare dualismelor existientiale mai sus amintite, în primul rând acela dintre ființă si devenire. Pentru gânditorul atenian fiinta reprezenta *lumea ideilor*, singura care putea fi considerată ca existentă, în timp ce realitatea era lumea fenomenală, supusă schimbării, pentru care existenta nu era un concept potrivit.

La Platon, trecerea de la individual la general, de la fenomenal la esential, vor fi analizate într-o veritabilă teorie a fiintei, care în esență este o teorie a trecerii de la realitatea fenomenală în devenire la ființă. În conceptia filosofică a lui Platon, fiinta este distinctă si separată de realitate, iar cercetarea ideilor are loc în sine si pentru sine. Ideea că există ipostaze ale realității, separate de realitatea însăsi, care marchează „teoria ideilor” este formulată pentru prima dată de Platon în dialogul Phaidon.

La nivelul cunoasterii, dubla configurare a lumii (*realitatea fenomenală și lumea ideilor*), asa cum este ea vehiculată în ontologia platonikă, se regăseste si în conceptia epistemologică a unei duble cunoasteri: prin opinie – la nivelul lumii sensibile fenomenale si, respectiv, stiintă – la nivelul lumii inteligibile. În cazul opiniei, este vorba de credintă, când se referă la obiecte, si conjunctură, când se referă la imaginile lucrurilor sensibile. În cazul

stiintei, avem facultatea de a rationa, iar pe de altă parte *intuitia intelectuală*. Fată de ratiune, care este o descindere de la idee, de la *ființă* către toate consecințele ei, si care este ipotetică si demonstrativă, *intuitia intelectuală* (noesis) are un caracter neipotetic, fiind act pur si *simplicu* prin care se contemplă, rational, inteligibilul, adică *fiinta*, *lumea ideilor*. Modul în care subiectul cunoscător poate depăși lumea sensibilă pentru a avea acces la cea inteligibilă este o problemă de natură pur ratională. Minte umană caută o ratiune pentru ordinea pe care o descoperă în tot ce *formează* lumea sensibilă. Diversitatea manifestată în datele sensibilității presupune un principiu comun care este „*ideea*”, *concept similar ființei, singura care există*.

„Idea” are o existență autonomă, fiecărei multitudini fenomenale îi corespunde o idee distinctă care în mod esential este una dintr-o multitudine si care constituie o lume de unități diverse, existând tot atâtea unități diverse câte multitudini de idei există.

Pentru Platon, ideea are caracteristica fiintei, fiind universalul prin care diversitatea sensibilă este surprinsă într-o unitate ratională. Exprimarea ideii prin definitie presupune parcurgerea mai multor etape de unificare a diversității în unități rationale din ce în ce mai vaste până la surprinderea esenței, care echivalează cu definirea ideii. La Platon, ierarhia ideilor ajunge la o ultimă identitate ratională, presupusă de toate celelalte idei, dar care nu mai presupune altceva decât Binele - idee unificatoare, temeiul existenței si al fiintei alături de Adevăr si Frumos.

Ideile si, implicit, fiinta sunt eterne si imuabile, principii ale lucrurilor, dar si principii ale întregii cunoasteri. În consecință, stiinta presupune depășirea lumii sensibile si cunoasterea lumii ideilor, printr-un act de natură intuitivă a cărei posibilitate este indusă prin „teoria anamnezei”.

Am insistat asupra concepției platoniciene asupra existenței din mai multe considerente: temele filosofiei lui Platon sunt reluate, regăsite, discutate si, după caz, combătute de toată gândirea filosofică ulterioară privind ontologia si cunoasterea. Un alt aspect se referă la legătura pe care Platon o stabileste dintre ontologie si cunoastere, de asemenea o temă comună în gândirea filosofică si care se dezvoltă în două directii, una ar fi dependenta realității de cunoastere si cealaltă independenta celor două fenomene existentiale. Ar mai fi de adăugat si teoria fiintei, care implică dihotomia dintre inteligibil si sensibil, dar si între ființă, unicul existent, *lumea ideilor, imuabilă*, iar pe de altă parte *realitatea fenomenală, supusă transformării și devenirii*.

Modelul ontologic al lui **Aristotel** si conceptia sa despre existență sunt impresionante. Prin urmare, chiar si o simplă prezentare a ideilor stagiritului ar necesita o analiză aprofundată si un spatiu mult mai larg. La Aristotel, onticul este, indiscutabil, o consecință a logosului, chiar dacă, sub aspectul unui raport de determinare, substanta este primordială. Problematika fiintei la Aristotel este axată pe ideea de rationalitate a existenței si tratată ca atare prin cele zece categorii propuse. Cu toate acestea, spre deosebire de Platon,

în concepția aristotelică, *existența nu poate fi redusă la o sferă transcendentă ideatică, ci este însăși realitatea*.

Încercăm să subliniem câteva din conceptele fundamentale care definesc în opera marelui filosof problematica ființei și, în general, a existenței. Incontestabil, categoria centrală a logicii existențiale a lui Aristotel o constituie „substanța”, înțeleasă ca ființă în sine, imuabilă, întotdeauna identică cu sine. Este acea dimensiune a realității ce nu depinde de o altă formă. În acest sens, „substanța” poate fi particulară sau „substanță primă” (înțeleasă ca individual) sau ca „substanță secundă”, respectiv universalul. Aristotel afirma că ceea ce poate fi cunoscut este numai universalul, dar ceea ce există este individualul.

Materia și forma sunt de asemenea categorii esențiale pentru ontologia aristotelică.

„Materia” este considerată ca „potentialitate pură”, adică ființă în potență, în stare nedeterminată, pură virtualitate. „Forma” este ființa în act, adică materia determinată, individualul ca atare.

Este important în filosofia aristotelică și conceptul de „primul motor”, respectiv cauza mișcării în lume, definit de către Aristotel ca fiind „mișcătorul *nemișcat*”, act pur imaterial, gândire pură, sau în termeni contemporani *divinitatea supremă*. Evident, pentru a înțelege legătura dintre materie și formă, Aristotel elaborează o concepție deterministă, axată pe cauzalitate, și identifică patru categorii de cauze, dintre care considerăm că este importantă, și pentru gândirea contemporană, cauza finală.

Aristotel se ocupă și de existența omului în mediul social, dar și ca ființă individuală, prin urmare, elaborează o concepție etică asupra existenței. În operele sale, stagiritul înțelege omul ca fiind o substanță ce are ca formă sufletul intelectual. Omul este un compus din materie și formă. Corpul nu este materie, decât într-un sens metaforic, deoarece, ca substanță primă, și corpul trebuie înțeles tot ca un compus, respectiv formă și materie. Astfel, tot ceea ce este perceptibil ca și corp este „act al corpului”, adică formă în act. Sufletul individual este la rândul său un compus care are drept formă intelectul. În mediul social, *existența omului* este analizată de către Aristotel în trei dimensiuni importante:

- ca ființă morală, capabilă de acțiuni în vederea binelui; un al doilea sens,
- ca ființă socială „zoon politikon”, respectiv ca ființă ce tinde în mod natural să trăiască în societatea organizată statal, iar statul este un instrument în vederea realizării scopurilor pe care omul înțelege să le aibă la un anumit moment istoric determinat;
- ca ființă care caută frumosul, arta fiind o imitație a realității, cu rol de purificare a sufletului prin disciplinarea pasiunilor.

Problematica existenței în filosofia contemporană este marcată în mod profund de concepția carteziană asupra realității. Este celebră afirmația

marelui filosof Rene **Descartes**, apărută în lucrarea sa „Discurs despre metodă”: „cogito ergo sum”. Pentru analiza noastră prezintă importanță faptul că existența, în concepția filosofului, are un temei subiectiv, rațional dar și îndoielnic în același timp

Îndoiala ca atitudine epistemologică este la Descartes radicală și, în același timp, ea se desfășoară în mod metodic și controlat în vederea unui scop pozitiv, respectiv atingerea certitudinii în cunoaștere și a demonstra cum este posibilă lumea ca realitate ontologică. Îndoiala carteziană cere renunțarea la orice concepție acceptată în mod nemijlocit aprioric ca a fiind adevărată. Este cerința de a pleca de la gândire pentru a ajunge numai prin gândire la ceva ferm, la certitudinea existenței

Îndoindu-se de tot și de toate, Descartes observă faptul că el, cel care cugetă, se îndoiește, și deci trebuie să existe: „Dubito, ergo cogito; cogito, ergo sum”. Aceasta este finalitatea îndoielii metodice, respectiv deducerea din gândirea ipotetică a însăși existenței subiective. O astfel de concepție nu semnifică nicio deducție rațională, pentru că, în cadrul unui raționament deductiv, s-ar încălca îndoiala metodică. Fiecare din propozițiile „Eu mă îndoiesc”, „Eu cuget” și „Eu exist” sunt intuitiv adevărate. În felul acesta Rene Descartes a deschis portile raționalismului în filozofie, existența fiind înțeleasă sau chiar dedusă din considerente subiective și, prin urmare, formele existenziale nu sunt o realitate în sine, ci depind de subiectul cunoscător. Se stabilește astfel și legătura dintre rațiune și existență. Mai târziu Hegel a susținut că tot ceea ce există este rațional, având în vedere, spre deosebire de concepțiile subiectiviste, spiritul absolut.

Remarcăm totuși că Descartes nu a putut ajunge la o certitudine a existenței, așa cum își propunea, și nici la certitudinea cunoașterii, cu excepția acelei certitudini subiective a propriei sale existențe, a eului individual, și acesta rămânând totuși într-o îndoială metodică accentuată în raport cu lumea și cu propria sa gândire.

Filosofia germană, prin reprezentanții săi, și avem în vedere în primul rând gândirea kantiană, a încercat să rezolve problema ontologică, pornind însă de la specificul rațiunii umane și puterea ei de cunoaștere. **Kant** face distincția dintre *fenomen și esența existenței, aceasta din urmă fiind considerată un „lucru în sine” care nu poate fi cunoscut*. Lumea fenomenală este accesibilă cunoașterii prin intermediul intuițiilor sensibile și a categoriilor rațiunii, fapt ce implică până la urmă o concepție subiectivistă asupra existenței. Lumea fenomenală, reală, este definită în raport cu puterea de cunoaștere a omului, iar lucrul în sine rămâne un domeniu neabordabil pentru rațiunea umană.

Categoriile rațiunii pure și ale rațiunii practice sunt pentru Kant temeiul dimensiunii etice a existenței. În concepția kantiană, existența umană este, prin excelență, una morală și opusă prin aceasta existenței naturale, desi nu o exclude. Existența morală a omului nu mai prezintă dihotomia specifică cunoașterii realității naturale, respectiv dintre fenomen și lucru în sine,

deoarece rationalitatea morală, care este de fapt și forma existentială specifică pentru om, este bazată pe categorii ale rațiunii practice care au valoare existentială prin ele însele. Astfel, Kant își constituie morala sa și implicit concepția despre existența omului, pe trei postulate dintre care două se află deasupra relațiilor interumane. Acestea sunt: *Dumnezeu; sufletul nemuritor și libertatea*. Pentru a construi nu numai o simplă morală teoretică, dar și o existență a omului, bazată pe categoriile rațiunii practice și implicit pe cele trei postulate mai sus amintite, conceptul de libertate se dovedește a fi indispensabil datorită asocierii sale cu ființa ratională, respectiv sinele, adâncimea existentială a omului. Ascendenta morală a libertății face ca celelalte două idei despre Dumnezeu și nemurirea sufletului să nu mai rămână într-un plan transcendent și să fie implicate în structura existentială, ratională morală, a omului. Prin aceasta, ideile devin realitate obiectivă și există totodată posibilitatea de a fi demonstrate. Cum spunea Kant, „în limitele rațiunii” se poate demonstra și existența nemuririi sufletului și existența lui Dumnezeu pornind de la categoria ratională de libertate, ca fundament al existenței morale a omului.

Hegel, încercând să rezolve dualismul dintre *ființă și devenire* și, implicit, problema ontologică, a considerat că *devenirea este o unitate a existenței și nonexistenței*, și care are ca sens transformarea dialectică din treaptă în treaptă, prin evoluția Spiritului obiectiv a existenței, *nonexistența rămânând întotdeauna în plan recesiv*.

Modelul ontologic hegelian realizează unitatea dintre ființă și devenire, ceea ce pentru vechii filosofi greci nu era posibil. Pentru Hegel, existența este ratională, obiectivă și independentă de om. În același timp, este o creație a Spiritului absolut aflat într-o continuă transformare sau devenire. Spiritul absolut nu este static imuabil, ci devine, și devenirea Spiritului, a ideii, se exprimă în termen logici, deoarece resortul acestei deveniri este contradicția și, în special, negația, altfel spus, lupta dintre nonexistență și existență, dintre afirmativ (teza) și negativ (antiteza) unite prin devenire în sinteza ontologică. Fiecare sistem filosofic reprezintă, în concepția gânditorului german, un moment în devenirea Spiritului obiectiv, de aceea orice sistem filosofic, orice creație a gândirii umane, orice realitate este adevărată numai parțial, ca o etapă spre sistemul total, care este realizarea deplină a Spiritului absolut.

Ceea ce se manifestă în istorie exprimă întotdeauna o idee eternă, sau mai bine spus un moment al Spiritului absolut care se dezvoltă din interior. De aceea, pentru a ajunge la o astfel de cunostință, trebuie să se înlăture factorii contingenti și neesențiali. Hegel consideră că orice sistem filosofic, orice fapt existential, spiritual sau material, orice moment istoric existential, omul, prin conștiința de sine reflexivă, îi păstrează valoarea ca moment necesar în procesul cosmic divin, de explicitare treptată a Spiritului absolut. Gândul cuprins într-un sistem filosofic cu influență istorică nu este unul pur individual, ci un gând supraindividual, eliberat de particularitățile și

precăritățile obisnuite ale existenței. De aceea, orice sistem filosofic exprimă în concret universalul ca existență.

Pentru Hegel timpul pierde acțiunea lui distrugătoare deoarece este încadrat în eternitate. De aceea, istoria, ca realitate în sine, își are temeiul în supraistoric. Într-o asemenea viziune, unitatea este constituită din multiplicitatea momentelor contradictorii în devenirea Spiritului absolut, de la nonexistență la existență. Nimic nu este fals dacă este considerat ca un aspect explicitat al Spiritului. Așa cum arată Hegel în lucrarea sa fundamentală „Știința logicii”, falsitatea stă în transformarea aspectului parțial în totalitate. Dar nu numai filosofia, ci și orice formă de existență materială sau culturală, cum ar fi morala, dreptul, arta, religia, exprimă un moment rațional și adevărat al Spiritului absolut în devenire al ideii.

Subliniem rolul fundamental al negației în modelul ontologic hegelian și în dialectica propusă de acesta. Spre deosebire de filosofii existențialiști care i-au succedat, Hegel a făcut din negație nu moartea, ci „viata realității”. Dar tot el a adăugat că realitatea nu este pură negație, antiteză, ci este și armonie, sinteză, asadar o afirmație superioară. Contradictia trebuie să fie rezolvată, căci ea exprimă un aspect tragic și instabil al realității și, ca atare, nu poate dura. Prin urmare, lumea, concepută în permanentă transformare, nu este posibilă nici fără contradicție, nici numai în contradicție, ca pură negație. Retinem afirmația lui Hegel: „a trece prin acest proces de opoziție, de contradicție și de soluționare a contradicției, este privilegiul superior al naturilor vii (...), viața se prelungește în negația și durerea acesteia, și abia prin distrugerea opoziției și a contradicției ea este afirmativă pentru sine însuși. Desigur, dacă ea persistă în pură contradicție, fără a o soluționa, atunci ea se ruinează din cauza contradicției.”(1)

În concluzie, putem spune că modelul ontologic propus de Hegel este *conștiința de sine a absolutului, a lui Dumnezeu*, este o teofanie a Spiritului absolut, dar nu în static, ci în devenirea lui.

Scolile filozofice post-kantene au remarcat și problematica deosebită a idealului valoric a existenței în plan etic. S-a adâncit distincția pe care Kant o făcea între „ceea ce este” și „ceea ce trebuie să fie”. Într-o astfel de considerare, „existența autentică”, un concept care este întâlnit pentru prima dată în gândirea filosofică post-kantiană, este una valorică, respectiv a binelui materializat într-un sistem de valori unitare, existent în sine, și care se suprapune peste realitatea materială. De altfel, relațiile complexe dintre materie și spirit sau dintre trup și suflet formează o preocupare constantă a gândirii filozofice.

Reprezentanții scolii filozofice din Baden, și avem în vedere în principal pe **Windelband**, afirmă existența unei lumi suprasensibile a valorilor, ceea ce implică și contradicția dintre existență și ideal, respectiv valoare și realitate. Se susține că valoarea nu este niciodată în concordanță cu realitatea. Lumea valorilor și lumea realității se raportează reciproc una la